

O‘TGAN ASRNING 20-YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA YOZUV ISLOHOTI*WRITING REFORM IN UZBEKISTAN IN THE 20S OF THE LAST CENTURY***Togaev Tulkin**

*PhD, associate professor, Tashkent State Language and Literature University named after Alisher Navoiy.
tm-togay@mail.ru, ORCID:0000-0002-0809-3198*

Tavaldieva Gulbaxar

*PhD, associate professor, Tashkent chemical technological Institute.
gulbahor_tavaldiyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8547-9636*

ÖZET

Bu makale, 1920'lerde Türkistanlı aydınların Özbekistan'da alfabeyi ve yazımı ıslah etme ve ardından yazıyı Latin alfabesine dönüştürme çabalarını incelemektedir. Bu süreçlerin bir sonucu olarak, Özbek aydınları arasındaki çelişkiler değerlendirildi.

Özellikle Fitrat başkanlığındaki "Chigatay Gurungi" (Çağatay Topluluğu) üyeleri, Özbek Türkçesinin Arap alfabesine dayalı olarak yazımı, eski alfabenin düzeltilmesi ve uygulanması gibi konularda çalışma yaptılar. Türkistan milliyetçilerinin milli-kültürel cephesinde, Orta Asya Türk halkları için ortak bir dil, tek bir yazı ve edebiyat yaratılması fikrine önem verildi. Orta heceleme savunucuları ile yeni yazımcılar arasında alfabe, imla, edebi dil konularında yaşanan çatışmalar ve anlaşmazlıklar, bu dönemin kendine özgü tarihsel koşulları, grupların Türkistan'daki sosyo-politik süreçlere katılımı, gerçeğe karşı tavırları dikkate alınarak açıklandı. Sovyet rejiminin bu konudaki politikası ve amacı da ortaya konuldu.

Genel olarak, Özbekistan'da yazım reformu ve değişiminin nasıl olduğu, nedenleri, içeriği ve sonuçları birincil kaynaklar temelinde ele alındı.

Anahtar Kelimeler: *alfabe, yazım, reform, yazım değişikliği*

ANNOTATION

This article examines the efforts of Turkestan intellectuals in the 1920s to reform the alphabet and spelling, and later to convert the script to the Latin alphabet in Uzbekistan. As a result of these processes, the contradictions between the Uzbek intelligent were assessed.

In particular, the members of the "Chigatay Gurungi" headed by Fitrat showed the work in the field of correction and implementation of the old alphabet and spelling of the Uzbek language based on the Arabic script. Attention was paid to the idea of creating a common language, a single script and literature for the Turkic peoples of Central Asia on the national-cultural front of Turkestan nationalists. Conflicts and disputes between the proponents of the Middle Spelling and the new orthographers on the issues of the alphabet, spelling, literary language were explained by the specific historical conditions of this period, the participation of groups in the socio-political processes in Turkestan, their attitude to reality. The policy of the Soviet regime in this regard and its purpose were also revealed.

In general, the process of writing reform and change in Uzbekistan, its causes, essence and results were covered on the basis of primary sources.

Keywords: *alphabet, spelling, reform, spelling change*

1. Kirish.

Keyingi yillarda chop etilgan o'zbek tilidagi ilmiy tadqiqotlarda XX asrning birinchi choragida Turkiston o'lkasida milliy ziyoliylarning arab alifbosini isloh etish harakatlariga baho berilganda, ko'proq bir yoqlama yondashuv ko'zga tashlanadi. Turkiston ziyolilari o'rtasida shu tufayli yuzaga kelgan ziddiyatlarni baholashda hozirda turlicha qarashlar mavjud. Ko'p hollarda bu yuzadagina o'rganilib, eski imlochi va yangi imlochilar o'rtasidagi kurash, nari borsa, o'zbekparastlarning panislomist va panturkistlarga qarshi kurashi sifatida talqin qilinadi.

Sho'rolar davrida milliy burjuaziya ziyolilari, «to'dachilar» sifati bilan badnom qilib kelingan Munavvar Qori, Ashurali Zohiriy va ularga hamfikir milliyatchilar bilan «Chig'atoy gurunji» a'zolari o'rtasida alifbo, imlo, adabiy til masalalarida kelib chiqqan ziddiyat, kurashlarni avvalo bu davrdagi konkret tarixiy sharoitdan, bu ikki guruhning Turkistonda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ne chog'li ishtiroki, voqyelikka munosabatlari, tutgan pozitsiyalaridan kelib chiqib izohlash zarur.

Shuningdek, tarixga oid ayrim tadqiqotlarda yozuv o'zgarishi to'g'risida gap ketganda, arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tilishi salbiy baholanadi. Bunday ishlarda lotinlashtirish tadbiri rasmiy tashkilotlarning qat'iy ko'rsatmasi, tazyiqi ostida kechganligi, bu hol «milliy o'ziga xoslikni bo'g'ishga, xalqning boy tarixiy o'tmishidan, madaniyatidan, ilmiy-adabiy merosidan ajrab qolishiga olib kelgani», aslida bu islom diniga qarshi bir kurash, tashviqot bo'lgani aytiladi. Arab yozuvidan lotinga o'tishning salbiy oqibatini anglagan ko'pgina ma'rifatparvarlar, xususan, Ashurali Zohiriy, o'zi Olim Yunusov, Qayum Ramazon singari tilshunos olimlar, boshqa atoqli ziyolilar O'zbekistondagi bu jarayonga qarshi turganliklari, biroq rasmiy tazyiq ustun chiqqanini yozadilar (XX asrning dastlabki o'ttiz yilligida O'zbekistonda tarix fani, 1994: 257-264; Yuldasheva, 2003: 14).

Bu fikrlarning ayrimlari to'g'ri bo'lgani holda, ko'pchiligi tarixiy dalillardan, arxiv hujjatlardan bexabarlik natijasi, tarixiy voqyealarning yuzaki tahlilidir. Aslida ahvol qanday bo'lgan? Haqiqatan ham o'sha vaqtda lotin alifbosiga o'tish kuch va majburiyat, tazyiq ostida kechganmi? Yuqorida nomlari zikr etilgan zotlar, umuman, o'lkada ko'zga ko'ringan ilm-madaniyat arboblari bunga qarshi turganlarmi yoki zamona zayliga qarab ish tutganlarmi? Yo bo'lmasa, yozuv o'zgarishini millat ravnaqiga xizmat qiladigan islohot, hayotiy zarurat, deb qaraganlarmi? Shu singari savollarga to'g'ri javob berish uchun arab alifbosini isloh etish jarayoni qanday kechganligi, lotin alifbosiga o'tish sababi va tadbirlari haqida fikr yuritishga to'g'ri keladi.

2. Asosiy qism

Ma'lumki, xalqimiz 1929-yilgacha arab alifbosidan foydalanib keldi. Eski arab alifbosidagi yozuvda yagona imlo tizimi bo'lmaganligi, o'zbek tili nutq tovushlari, xususan, unliharflar uchun olingan harflar miqdorining yetishmasligi va ularni ifodalashdagi kelishmovchilik, shuningdek, eski alifboda arab tili tovush xususiyatiga xos bo'lgan harflarning turkiy xalqlar alifbosi uchun ortiqcha va qiyinligi tufayli davr o'rtaga tashlagan yangi talablarni qondirmas edi. Shu sababli taraqqiyotning daslabki bosqichlaridayoq arab alifbosini isloh qilishga urunish bo'lgan. Ufa va Qozon tatarlari orasida 19-asrning oxirlarida boshlangan alifbo va imloni isloh etish harakati 1917-yil inqilobiy o'zgarishlaridan keyin Rossiyaga tobe turkiy xalqlar o'rtasida yanada kuchaydi. Ayniqsa, RSFSR tarkibidagi xalqlarning eski yozuvlarini isloh etish haqidagi RSFSR Xalq Komissarlar Sovetining 1918-yil 18-oktabrda chiqargan qarori bunga keng imkoniyat berdi (Ibrohimov, 1970: 48).

Turkistonda bu harakat Toshkentda «Chig'atoy gurunji» a'zolari tashabbusi bilan yuzaga chiqdi. «Yangi imlochilar» nomini olgan bu jamiyat a'zolari eski imloni isloh etishga bel bog'ladilar. Bu davr matbuotida e'lon qilingan ushbu ma'lumot «Chig'atoy gurunji»ning nima maqsadda tuzilganidan xabar beradi:

«Toshkentda «Yosh Buxoroliklarning mufa'ol a'zolaridan - Fitrat afandi ila o'zbek yoshlari tarafidan «Chig'atoy gurunji» nom yangi bir jamiyat tuzilgan. Milliy ishlar komissariyati tarafidan tasdiq etilib, ishga kirishgan. Bu jamiyatning maqsadi: Turkistondagi eski va yangi turkiy asarlarni jame' qilib, turkiy tilini ihyo qiluv haqida materyol hozirlamak, lug'at va adabiyot dunyosini boyitmoqdir. Bik vaqtli ham o'rinni ta'sis etilgan bu jamiyatni samim qalbdan tabrik qilamiz...» (Ishtirokiyun, 1919).

Aniqlanishimizcha, «Chigʻatoy gurungi» 1918-yilning oxirlarida tashkil qilingan va Fitrat rahbarligida ish olib borgan. Bu madaniy-maʼrifiy, adabiy-badiiy tashkilot 1919-yilning boshida Milliy ishlar komissarligi tomonidan rasman tasdiq qilingan. «Chigʻatoy gurungi» madaniy merosimizni toʻplash, oʻrganish va ulardan xalqni bahramand etish, oʻzbek adabiy tili, milliy yozuv va adabiyotimizni yaratish va yuksaltirish masalalari bilan shugʻullangan. Jamiyat aʼzolaridan Qayum Ramazon, Elbek, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnun, Oltoy va Botu imlo masalalari bilan maxsus shugʻullanuvchi «Chigʻatoy gurungi»ning «Imlo toʻdasi»da ish olib borganlar. Yangi imlochilar oʻzlari isloh etgan imloni gazeta sahifalarida eʼlon qilib, targʻib qila boshladilar. Ikki oylik oʻqituvchilar tayyorlash kurslari ochib, yangi imloni oʻrgata boshladilar. «Chigʻatoy gurungi» «imlo toʻdasi»ning oʻqituvchilar uchun imlo qoʻllanmasi boʻlgan «Bitim yoʻllari» nomli bitikchasi 1919-yilda Maorif komissarligi ruxsati bilan chop etildi. Koʻpchilik yosh ziyolilar, oʻqituvchilar «Chigʻatoy gurungi» imlosini yoqladilar va ularga ergashdilar (Togʻaev, 2014: 34-35).

Shu oʻrinda bir masalaga oydinlik kiritish lozim boʻladi. Fitratning Q.Ramazon va Sh.Rahimiylar bilan birgalikda «Ona tili» nomli darslik yozganliklari toʻgʻrisidagi xato fikr hozirgi matbuot sahifalarida tez-tez uchrashidan tashqari ilmiy va oʻquv adabiyotlarida ham fakt sifatida oʻrin olib kelmoqda (XX asr oʻzbek adabiyoti tarixi, 1999: 12). Darslik kitobining yaratilgan davri 1919-yil sanasi bilan koʻrsatiladi. Aslida bunday kitob umuman boʻlmagan.

Sh.Turdiyev va B.Qorievning «Oʻzbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi bibliografiyasi (1918-1941)» nomli kitobining 1919-yil davriy matbuotiga tegishli qismida shunday maʼlumotga duch kelamiz:

«Birinci ona tili kursi. (Sh.Rahimiy, Q.Ramazon va Fitrat tomonidan tuzilgan darslik toʻgʻrisida), «Ishtirokiyun», 11-may» (Turdiyev -Qoriev. 1967).

Chamasi, mana shu yanglish maʼlumot baʼzi adabiyotshunoslarimizni chalgʻitgan koʻrinadi. «Ishtirokiyun» gazetasining 1919-yil 11-may sonini topib tekshirganimizda, bu yerda gap darslik kitobi haqida emas, balki oʻzbek tili va adabiyoti boʻyicha oʻqituvchilar tayyorlash ikki oylik kursi toʻgʻrisida ekanligi maʼlum boʻldi. Elbek tomonidan gazetaga berilgan ushbu eʼlon quyidagi satrlardan iborat:

«Ona tili kursi

Oʻqituvchilarimizga ona tilining oʻrgatu bilan ona tili qoidalari va adabiy ruhdan tubli maʼlumot bergali «Chigʻatoy gurungi» tomonidan Xadradagi «Namuna» maktabi binosida ikki oyliq kurs ochilur. Saboqlar tekin berilur. Ochilish kuni 16-may, shanba kunidir. Saboq chogʻi soat uchdan beshgacha boʻlur. Oʻqituvchilari: Shokirjon Rahimiy, Abdulqayum Ramazoniy, Abdurauf Fitrat afandilar erurlar. Bu kursga kirmakchi boʻlgʻonlarning oʻqituvchi boʻlishlari yo oʻqituvchilik qilmoqchi boʻlishlari kerakdir.

Gurung yozgʻuchisi: Mashriq Yunus (Elbek)». (Ishtirokiyun, 1919).

Demak, Fitrat, Q.Ramazon va Sh.Rahimiylarning «Ona tili» darsligi yozganliklari haqidagi fikrlar haqiqatga toʻgʻri kelmaydi.

Munavvar qori va Ashurali Zohiriy oʻz tarafdorlari bilan yangi imloga qarshi boʻldilar. Turkiy xalqlar uchun oʻrta bir imlo, yagona yozuv fikrini yoqlagan bu zotlarning pozitsiyasi Turkistonda kechayotgan madaniy, siyosiy voqyealar jarayoni bilan bogʻliq edi. Ayni chogʻda yangi imlochilar ilgari surgan alifbo-imlo tamoyillarida ayrim kamchiliklar mavjud ediki, buni vaqtida Ashurali Zohiriy, hatto bir muddat «Chigʻatoy gurungi»ga aʼzo boʻlgan Shorasul Zunnun matbuotda koʻrsatib oʻtgandi (Ashurali Zohiriy, 1919; Elchi, 1920).

Maorif komissarligi qoʻllagan «Chigʻatoy gurungi» aʼzolari tashabbusi bilan Toshkentda 1921-yilning boshida Til va imlo qurultoyi boʻldi. Qurultoyda eski alifbo-imlo savod chiqarishga, maktab-maorif rivojiga, madaniy taraqqiyotga toʻsqinlik qilayotgani sababli rasmiy isloh etilib, «Chigʻatoy gurungi»ning imlo asoslari qabul qilindi. Koʻpchilik ziyolilar, oʻqituvchilar «Chigʻatoy gurungi» imlosini yoqlab, ularni qoʻllab-quvvatladilar. Qurultoyda imlo masalasida ziyolilar oʻrtasida fikriy ajralish boʻldi. Bu borada ziddiyat yangi imlo masalasi oʻrtaga chiqqan 1919-yildan paydo boʻlgan edi. Arab yozuvini isloh qilish harakati asli Qozon totarlari orasida boshlangan boʻlib, Turkistonning markazi Toshkentda esa «Chigʻatoy gurungi» tomonidan oʻzbek tiliga moslab oʻrtaga qoʻyildi.

«Chigʻatoy gurungi»chilar adabiy til va yozuv masalasida asosan oʻzbek millati manfaati nuqtai nazaridan ish koʻrdilar. Toʻgʻrirogʻi, ular yangi oʻzbek milliy adabiyoti va adabiy tili, ilm-madaniyatini yaratishni maqsad qildilar. Yangi adabiyot va adabiy tilni chigʻatoy adabiyotining chin vorisi bilib, uni Navoiy davridagidek burungi mavqeiga, shon-shavkatiga qaytishini, boshqa turkiy tillar uchun ham oʻrnak adabiyot, namuna adabiy til holiga koʻtarishni istadilar. Faqat buni yangi tarixiy sharoitda, oʻzbek millati nomi bilan bogʻliq ravishda vujudga chiqarmoqchi boʻldilar. «Chigʻatoy gurungi»ning maqsadi Fitratning ushbu soʻzlarida yanada yaqqol koʻrinadi: «Chigʻatoy adabiyoti turli shevali turk adabiyoti orasida eng yuksak, eng muhim oʻrinni tutqondur. Boshqa shevadagi turk adabiyoti bunga ushoqliqlari, buning shogirdliklari bilan maqtanib turalar. Chigʻatoy adabiyoti turk adabiyoti orasida yuksak, yuqori, oliy boʻlgʻonligʻin qabul etmak mutlaqo lozimdir... Adabiyotimizning turk adabiyotlari orasida eng yuqori oʻrinda turgʻonidan, tilimizningda turk tillari orasida yuqori mavqe tutqonini chiqargʻon kabi boʻldim» (1921-yil yanvarda boʻlgʻon birinchi oʻlka oʻzbek til va imlo qurultoyining chiqargʻon qarorlari, 1922: 36).

«Chigʻatoy gurungi» aʼzolari yozuvlaridagi *oʻzbek, turk-oʻzbek, chigʻatoy* atamaları aynan bir tushunchada – hozirgi *oʻzbek* atamasi maʼnosida ishlatilgan. Ular «butun turk urugʻlarining tili bir turli boʻlsin va yozishlari ham bir qoida ostida yozilsin» kabi masalalarni imkonsiz deb bilganidan yolgʻiz oʻzbeklarning «oʻziga tegishli boʻlgan shevasida va oʻziga tegishli sanalgan imlosida oʻqib, yozishlari hamda shul imlo va tilni yalpi shul xalqning oʻziga qabul etdirish» fikri bilan ish koʻrdilar. Gurung aʼzolaridan Elbek bu haqda shunday yozadi: «1921-yilgi Til-imlo qurultoyiga «Turkistonda boʻlgan turk urugʻlaridan yolgʻiz oʻzbeklarnigina chaqirdik ham bu qurultoyi «Oʻzbek qurultoyi» deb atadik».

Munavvar qori, Musa Begiev, Ashurali Zohiriy va ularga maslakdosh millatparvarlar Turkiston ozodligi uchun kurash ketayotgan bir sharoitda milliy-madaniy jabhada yolgʻiz oʻzbek millati nomi bilan yoʻl tutilsa, kurashning dushman foydasiga hal boʻlishi mumkinligini taʼkidlar edilar. Shuning uchun ham ular Oʻrta Osiyodagi turkiy xalqlar uchun umumiy bir til, yagona yozuv va adabiyot yaratishni oʻz oldilariga maqsad qilib qoʻydilar (Munavvar qori, 2001:55). Bunda ular oʻrta turk adabiy tili uchun fonetik tomondan chigʻatoy (qarluq-chigil), lugʻat jihatdan oʻzbek urugʻlari va qozoq shevalari asos boʻlishini koʻzda tutdilar. Aslida bu gʻoya Ashurali Zohiriyning yaqin doʻsti va maslakdoshi, Turkiston istiqloqlilik harakati rahbarlaridan biri yirik olim va siyosat arbobi Zaki Validiy tomonidan ilgari surilib, quvvatlanayotgan edi. Bu umumiy til asosida turkiy xalqlarning umum adabiyotini yaratish koʻzda tutilgan. Z.Validiyning fikricha, «milliy qiymatlar va dostonlar ham faqat qozoq va urugʻli oʻzbek, qirgʻiz, qoraqalpoq guruhleri boʻyicha yaxshi muhofaza etilganligidan kelajakda milliy adabiyotning ham bu guruhlar atrofida vujudga kelajagi, kent turki, totor va boshqird qabilalarining ularga qoʻshiluvlari oʻz-oʻzidan anglashiladi» (Ahmad Zaki, 1981: 611). Bu oʻziga xos panturkistik gʻoya Turkiston hudididan chetga chiqmagan, uni butun turkiy dunyoga nisbatan amalga oshirish xomxayol ekanini bu fikr tarafdorlari yaxshi bilishgan. Shuning uchun ham Oʻrta Osiyo turkiy xalqlari (oʻzbek, qozoq, qirgʻiz, turkman, qoraqalpoq va boshqalar)ning umumiy til va yozuv birligi bu xalqlarning birdamligini mustahkamlaydi va bunday yagona harakat bilan Turkiston mustaqilligiga tezroq erishish mumkin, deb hisoblar edilar. Bu vaqtda Zaki Validiy, Munavvarqori, A.Zohiriy singari gʻoyaviy rahnamolar istiqloqlilik kuchlar bilan Turkiston Milliy Birligi tuzib, milliy ozodlik kurashi olib borayotgan edilar (Oʻzbekistonning yangi tarixi, 2000: 305-312). Shu jihatdan til va yozuv masalasi bu davrda ijtimoiy-madaniy sohada muhim siyosiy ahamiyat kasb etmoqda edi.

1922-yil fevral oyida Toshkentda chaqirilgan Oʻzbek madaniyati va xodimlarining oʻlka qurultoyi ham til-imlo masalasi tufayli ikki taraf guruh oʻrtasidagi bahs va janjallar bilan oʻtdi (Oʻzbek oʻgʻli, 1922). Milliy taraqqiyot omili boʻlgan maktab-maorif, matbuot-nashr ishlarida turlilik, parokandalik yuzaga keldi. Buning salbiy oqibatini anglagan ziyolilar oʻrtadagi nizoga barham berishga va birlashishga qaror qildilar. Toshkentdagi oʻzbek maorif va madaniyat xodimlari butun oʻlkadagi maorifparvar kuchlarga qarata «erlik xalq maorifida muttahid furunt» shiori bilan chiqdilar. Bunda Munavvar qori, Mannon Ramz, Zahiriddin Aʼlam, Elbek, Shahid Ehson Ahmadiev, Salimxon Tillaxonov, Choʻlpon, Xolmuhammad Oxundiy, Majid Qodir va boshqalar faol ishtirok etdilar «Muttahid front»ning oʻrtalikda qabul qilingan imlo asoslari matbuotda eʼlon qilindi (yerlik xalq maorifida muttahid front, 1923). Ular oʻzbek maorifini koʻtarish, ilmiy xizmatni yoʻlga qoʻyish, oʻrtadagi fikr ayirmaligini yoʻqotib, samimiyat barpo qilish uchun «Nashri maorif» jamiyatini tuzdilar. Biroq oradan koʻp oʻtmay bu birlashuv barham topdi, ziyolilar oʻrtasidagi yozuv masalasidagi kelishmovchilik davom etdi. 1923-yilning oktyabrida Buxoroda Oʻrta Osiyo oʻzbeklarining Til va imlo oʻlka anjumani chaqirildi. Unda yana alifboni isloh qilish, imlo asoslarini ishlab chiqish masalalari koʻrildi. Konferensiya qarori Turkiston Jumhuriyati Maorif komissarligining 1923-yil 18-oktyabrdagi 48-

sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan (O'ktam, 1923). Ta'kidlash kerakki, bu yig'inda kelgusida alifboni lotinlashtirish fikri maqullandi. Bu ishning amaliy tomonlari muhokama qilindi. Turkiy dunyoda qo'zg'alayotgan lotinga o'tish harakati, shuningdek, ziyolilar o'rtasidagi noahillik sabab Buxoro anjumanidan so'ng ham yozuvda boshboshdoqlik davom etdi.

Keyinroq sho'rolar tuzumi mustahkam oyoqqa turib, o'zbek adabiyoti va adabiy tilini, milliy madaniyatini proletarlashtirish, sovetcha «baynalminallashtirish» jarayoni boshlangach, jadid ziyolilarining har ikki guruhiga «burjua millatchilari» tamg'asi bosildi. Hatto A.K.Borovkovdek yirik tilshunos olim ham hukmron mafkura nog'arasiga o'ynashga majbur bo'ldi. U keyinchalik shunday yozadi: «Umum turk» tili va «chig'atoy» tilini o'zbek xalqiga tiqishtirish Turkistonda milliy burjuaziyaning madaniy hukmronligini ta'minlash, burjua madaniyatini sotsialistik madaniyatga qarshi qo'yish uchun zarur edi» (Borovkov, 1941).

Xullas, arab alifbosi bu davrlarda bir necha bor isloh etilganiga qaramasdan, 1929-yilgacha, ya'ni o'zbek xalqi lotin alifbosiga o'tgunga qadar yozuv birligiga erishib bo'lmadi. Ko'rinadiki, arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tilishining sabablari ko'p edi. Birinchidan, arab alifbosining turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili uchun ko'p jihatdan yaroqsizligi, ozarbayjon va tatar mutaffakkir hamda ziyolilari ishlarida, Turkiston o'lkasida esa «Chig'atoy gurungi» boshlab bergan arab yozuvini isloh etish tadbirlarida o'z isbotini topdi. Bu alifbo 1921-yildan boshlab o'zbeklar orasida uch bor isloh qilinishiga qaramay, uni tuzatib, bu sohada yagona fikrga kelib bo'lmadi. Shu sababli, turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklar ham o'z tillari uchun ancha sodda va ancha qulay bo'lgan lotin alifbosini qabul qildilar.

Ikkinchidan, mustabid tuzumning til-yozuv siyosatida o'z manfaatlari bo'lgan, albatta. Bu davr tadqiqiga bag'ishlangan asarlarda chor Rossiyasi, so'ngra qizil imperiya o'z qo'l ostidagi o'lkalarni ruslashtirish siyosatini avvalo til va yozuv masalasi bo'yicha olib borganligi ta'kidlanadi (Qosimov, 1992:20). Ayniqsa, Zaki Validiy o'z asarlarida bu haqda alohida qayd etgan (Zaki Validiy, 1997: 87). Islom dini singari arab yozuvi ma'lum darajada musulmon dunyosi, xususan, musulmon turkiylar birligiga yordam berar edi. Alifboni o'zgartirish ularni ajratib tashlash uchun qo'l kelar edi. Shuning uchun ham ruslar turkiy xalqlarning arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tishlarini jon deb qo'llab-quvvatladilar va rag'batlantirdilar.

Arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tish g'oyasi dastlab 19-asrning ikkinchi yarmidayoq Ozarbayjonlik mutafakkir Mirza Fatali Oxundov tomonidan ilgari surilgan edi. 1922-yildan boshlab Ozarbayjonda lotin alifbosini joriy etishga doir tadbirlar amalga oshirila boshlandi. Ko'p o'tmay bu tashabbus turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar o'rtasida keng yoyildi.

1926-yilning 26-fevral – 3-mart kunlari Bokuda Birinchi Butinittifoq turkologiya qurultoyi bo'ldi. Turkiyot qurultoyida O'zbekistondan Rahim In'omov, Ashurali Zohiriy, Shokirjon Rahimiy, Elbek, G'ozzi Yunus, B.Rahmoniy A.Abdujabborovlar vakil bo'lib bordilar. Fitrat bu anjumanga yirik sharqshunos olim sifatida «alohida chaqiruv bilan» taklif etildi (Ashurali Zohiriy, 1926). Qurultoyda turkiy xalqlarning lotin alifbosiga o'tishlari haqida qaror qabul qilindi. 1926-yilda O'zSSR MIKning IV sessiyasi Yangi alfavit markaziy komitetini tuzish to'g'risida qaror chiqardi (Kononov, 1960: 57). 1929-yilning may oyida Samarqandda bo'lib o'tgan Til va imlo anjumanida lotin alifbosiga o'tish haqida qaror qabul qilindi. Fitrat, Ashurali Zohiriy, Cho'lpon, G'ozzi Olim, Qayum Ramazon, Elbek, Abdulla Alaviy, Shokirjon Rahimiy singari mashhur olim va yozuvchilar, ko'zga ko'ringan madaniyat xodimlari, milliy ziyolilar lotin yozuvi asosidagi yangi o'zbek alifbosi va imlosini ishlab chiqish, uni hayotga joriy etish ishiga katta hissa qo'shdilar (Maorif va o'qutg'uvchi, 1926).

Lotinlashtirish haqida gap ketganda, bu jarayon SSSR bo'yicha qizg'in tus olganini aytib o'tish kerak. Rus yozuvini lotin alifbosiga o'tkazishga tayyorgarlik lotinlashtirish kompaniyasining eng avj nuqtasi bo'ldi. Bu harakatning faol tarafdorlaridan biri o'sha vaqtdagi SSSR Maorif komissari Anotoliy Vasilovich Lunacharskiy edi. 1929-yilda RSFSR Maorif xalq komissariyati rus alifbosini lotinlashtirishni masalasini ko'rib chiqish uchun komissiya tuzdi. Komissiyaning 1930-yil 14-yanvardagi qarorida shunday yozilgan: «E'tirof etilsinki, rus alifbosini lotinlashtirishni rus yozuvi va matbuotini SSSRdagi barcha xalqlar uchun yagona bo'lgan baynalminal alifboga o'tish - umumjahon baynalminal alifbo yaratishning birinchi bosqichi deb tushunilsin. Ruslarning yaqin vaqt ichida lotin grafikasi asosidagi baynalminal alifboga o'tilishi muqarrardir» (Vedrin, 1991:5). Biroq rus alifbosini lotin yozuviga o'tkazish harakati qarshilikka uchrab, inkor etildi. Markaz boshqaruv tizginini qo'lga tezroq va batamom olishi uchun, sho'rolar ittifoqidagi barcha xalqlar yozuvining yagona shaklda bo'lishidan manfaatdor edi. Turkiy xalqlarning arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tishlari ularni keyinchalik rus grafikasiga o'tkazish uchun bir ko'prik vazifasini o'tashi

lozim edi. Shunday bo'lib chiqdi ham. Ko'p o'tmay lotinlashtirish jarayoni tamoman teskari harakatga aylandi. Mustabid Stalin hukumati mustahkamlanib, partiya yakkahokimligi o'rnatilgach, sho'rolar saltanatida endi yozuvni bir buyruq bilan rus-kirill alifbosiga o'tkazishning ijrosi so'zsiz edi.

3. Xulosa

Yangi imloni ilgari surgan «Chig'atoy gurungi» a'zolari adabiy til va yozuv masalasida asosan o'zbek millati manfaati nuqtai nazaridan ish ko'rdi. Ular yangi o'zbek milliy adabiyoti va adabiy tili, ilm-madaniyatini yaratishni maqsad qildilar. Yangi adabiyot va adabiy tilni yangi tarixiy sharoitda, o'zbek millati nomi bilan bog'liq ravishda vujudga chiqarmoqchi bo'ldilar va yo'lda katta ishlarni amalga oshirdilar

Turkiston istiqbolchilik harakati vakillari O'rta Osiyodagi turkiy xalqlari uchun umumiy bir til, yagona yozuv va adabiyot yaratish ularning birdamligini mustahkamlaydi deb hisoblar edilar va bunday yagona harakat bilan Turkiston mustaqilligiga tezroq erishishni ko'zda tutar edi.

Arab alifbosi 1921-yildan boshlab o'zbeklar orasida uch bor isloh qilinishiga qaramay, 1929-yilgacha, ya'ni o'zbek xalqi lotin alifbosiga o'tgunga qadar yozuv birligiga erishib bo'lmadi. Shu sababli, turkiy xalqlar qatori o'zbeklar ham o'z tillari uchun ancha sodda va qulay bo'lgan lotin alifbosini qabul qildilar.

Bu davrda O'zbekistonda lotin alifbosiga o'tish sho'ro tuzumining kuch va majburiyati, tazyiqi ostida kechgan emas. Respublikada ko'zga ko'ringan ziyolilar, ilm-madaniyat, davlat arboblari o'zbek yozuvini arab alifbosidan lotin alifbosiga ko'chirishni millat ravnaqiga, kelajagiga xizmat qiladigan o'zgarish, hayotiy zarurat, deb bilganlar.

Kommunistik partiya mamlakat boshqaruviga tezroq va batamom erishish uchun sho'rolar ittifoqidagi barcha xalqlar yozuvining yagona shaklda bo'lishidan manfaatdor edi. Turkiy xalqlarning arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tishlari ularni keyinchalik rus grafikasiga o'tkazish uchun bir ko'prik vazifasini o'tadi. Sho'rolar ittifoqida partiya yakkahokimligi o'rnatilgach, lotinlashtirish jarayoni tamoman teskari harakatga aylandi. Ko'pchilik milliy respublikalar yozuvi tez orada rus-kirill alifbosiga ko'chirildi.

Adabiyotlar

Ashurali Zohiriy (1919). Imlo masalasi haqida ikkinchi turli mulohaza // Ishtirokiyun, 19-iyun; Elchi-Sh.Zunnun (1920). Ishtirokiyun, 26-sentyabr.

Ashurali Zohiriy (1926). Turkologiya qurultoyi atrofida // Farg'ona gazetasi, 374-son.

Ahmad Zaki Validiy (1981). Bugungi turk eli (Turkiston va yaqin tarixi). Istanbul, 2-nashr.

Боровков А.К. (1941). Узбекский литературный язык в переод 1905-1917. Ташкент

Vedrin A. (1991). Sovet maktabi, 4-son.

Yerlik xalq maorifida muttahir frunt (1923) Turkiston gazetasi, 1-yanvar.

Zaki Validiy To'g'on. (1997). Bo'linganni bo'ri yer. Toshkent: Adolat.

Ibrohimov S. (1970). O'zbek milliy yozuvining rivojlanishi// O'zbek tili va adabiyoti, 2-son.

Ishtirokiyun gazetasi. (1919). 4-fevral.

Кононов А.Н. (1960). Грамматика современного узбекского литературного языка. -М-Л: изд.во АН СССР.

Maorif va o'qutg'uvchi jurnali. (1926), 3. -B.5; -1927. -№7-8. -B.45, 60.

Munavvar qori. (2001). Xotiralarim /Nashrga tayyorlovchi S.Xolboyev. Toshkent: Sharq.

Tog'ayev T. (2014). "Chig'atoy gurungi" haqida ba'zi mulohazalar.//Lingvist. V ilmiy maqolalar to'plami. Toshkent: "Akademnashr.

Turdiyev Sh.-Qoriev B. (1967). O'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi bibliografiyasi (1918-1941). Toshkent: Fan.

O'zbekistonning yangi tarixi. (2000). 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Toshkent: Sharq.

O'zbek o'g'li. (1922). O'zbek madaniyat va maorif xodimlarining o'lka qurultoyi. «Qizil bayroq» gazetasi, 26-aprel.

O'ktam - Qayum Ramazon (1923). O'rta Osiyo o'zbeklarining til va imlo konferensiyasi //Turkiston gazetasi. 3- oktabr.

Qosimov B. (1992) Ismoilbek Gaspirali. -T.: G'.G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi.

XX asr o'zbek adabiyoti tarixi (1999). Toshkent.

XX asrning dastlabki o'ttiz yilligida O'zbekistonda tarix fani. (1994). Toshkent: Fan; Yuldasheva M. (2003). O'zbekiston milliy madaniyati: rivojlanish yo'nalishlari va muammolari (XX asrning 20-yillari). Tarix fan. nomzodi ... diss. avtoreferati. -Toshkent.

1921-yil yanvarda bo'lg'on birinchi o'lka o'zbek til va imlo qurultoyining chiqarg'on qarorlari (1922). Toshkent: Turkiston jumhuriyatining davlat nashriyoti.